

Abdulla Şaiqin uşaq əsərlərinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri**Aytac Cəmil qızı Feyzizadə***Lənkəran Dövlət Universiteti***E-mail:** aytacfeyzizadeh@gmail.com**Rəyçilər:** filol.ü.f.d., dos. Q.İ. Rıfıllayev,
filol.ü.f.d., dos. A.B. Əliyev**Açar sözlər:** təlim, tərbiyə, hekayə, ədəbiyyat, yazıçı**Ключевые слова:** обучение, воспитание, рассказ, литература, писатель**Key word:** training, education, story, literature, writer

Çox zəngin bədii irsi olan Abdulla Şaiqin “Uşaq çeşməyi”, “İkinci il”, “Gülşəni ədəbiyyat”, “Gülzar”, “Milli qiraət”, “Qiraət kitabı”, “Dördüncü il” dərslikləri Azərbaycan maarifi tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Peşəkar müəllim, öz fəallığı ilə seçilən maarif xadimi, bədii yaradıcılığında yeniliyi təbliğ edən, zamanəsinin gözəaçıq ziyalılarından olan, “kiçik co-cuqların mənəvi xadimi” Abdulla Şaiq (1881-1959) xalqının cəhalətdən xilas olmasına, uşaq və gənclərin öz dövrünə uyğun bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışmış, bunu öz bədii əsərlərinin qüdrəti ilə əldə etməyə cəhd göstərmişdir. A. Şaiq ilk yaradıcılıq dövründən başlayaraq sona qədər xalq ədəbiyyatından daha çox bəhrələnmişdir. Ədib özü də bu haqda yazırdı: “Ədəbi fəaliyyətə başladığım ilk illərdə mənə ən çox məşğul edən sahələrdən biri xalq ədəbiyyatı idi.

Folklora hələ uşaq ikən məndə ilk dəfə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdur. Borçalı qəzasının mərkəzi olan Sarban kəndindən gəlmiş bu kimsəsiz, yoxsul qocanı bir ata kimi sevir və ona hörmət edirdik. Yusif əmi hər gecə bizə şirin-şirin nağıllar danışır, çox qəribə tapmacalar söyləyirdi. Onun danışqlarını böyük həvəslə dinlərdim... Sonralar Məhəmməd əmimdən və qulluqçumuz Məşədi Pəridən öyrəndiyim nağıllar məndə folklora olan marağı daha da qüvvətləndirdi. Bakıya köçdükdən sonra xalq ədəbiyyatını daha ətraflı öyrənməyə başladım...” A. Şaiqin folklor motivli ən kiçik şeirlərindən tutmuş iri həcmli mənzumələrinə qədər bütün əsərlərində dərin və sağlam xalq deyimli yumor özünü göstərir. Şair bu yolla balaca oxucularını güldürür və düşündürür.

Uşaq ədəbiyyatı üçün qorxulu və gərəksiz bir yol olan nəsihətçilikdən uzaq canlı lakonik tənqid üsulundan, xoş əhvali-ruhiyyə doğuran poetik misralardan bacarıqla istifadə etmişdir. Məsələn, cəmi səkkiz misradan ibarət olan “Uşaq və dovşan” epik şeirində uşaq ilə dovşan arasında gedən məzəli dialoq yığcam görünsə də, böyük bir əhvalatı xatırladır. Uşağın və dovşanın xalq deyimli sözlərində mehriban və məsum çağırış vardır:

Dovşan, dovşan, a dovşan,
Qaçma, dayan, a dovşan!
Qaçma səni sevəndən,
Can kimi istəyəndən.

Heyvanları ürəkdən sevən, istiqanlı uşağın bu nəvazişli çağırışına dovşan da təbəssüm doğuran özünəməxsus yumorla cavab verir (3, s. 201).

Dura bilmərəm, dadaş,
Yanında var alabaş,
Xəbərdaram işindən,
Qurtarmaram dışından

A. Şaiqin ən kiçik həcmli şeirlərindən tutmuş iri mənzumələrinə qədər bütün əsərlərində dərin və sağlam yumor özünü göstərir. Şair bu yolla balaca oxucularını güldürür və düşündürür. Uşaq ədəbiyyatı üçün qorxulu və gərəksiz bir yol olan nəsihətçilikdən uzaq, canlı lakonik tənqiddən, xoş yumordan bacarıqla istifadə etmişdir. Şairin uşaqlar üçün yazdığı “Keçi” şeri də dil şirinliyi ilə diqqəti cəkir:

Ala-bula boz keçi
Ay qoşabuynuz

Ədəbiyyatşünas Ə. Mirəhmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, A. Şaiqin: “Dovşan”, “Keçi” tipli uşaq şeirlərində isə açıq-aşkar sayaçı sözlərinin təsiri görünür” (1). A. Şaiqin “Xoruz”, “Yetim cücə”, “Təpəl kəlim”, “Payızın son ayı”, “Cütçü”, “Bülbül”, “At”, “Yağış” və sair şeirlərində dilin rəvanlığı xüsusi yer tutur. Bədii təsvirdə illüstrativliyin (şəkilliliyin) məharətlə yaradılması, varlıqların real şəkildə əks etdirilməsi uşaq şeirində portretli obrazlılığın canlanmasına səbəb olur. A. Şaiqin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı şerlər tez yadda qalan, üslubu səlis, melodik və rəvandı. “Xoruz” şeirində bu canlı varlığın zahiri və daxili portreti ustalıqla qələmə alınmışdır:

Ay pipiyi qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz!
Sən nə tezdən durursan,
Qışqırıb banlayırsan,
Qoymayırsan yatmağa
Ay canım, məstan xoruz!

Bu xalq deyimli misralar uşaqların şifahi danışığına (nitqinə) tamamilə uyğundur. Şair bu iki misra ilə keçinin zahiri portretini təsvir edir. “Ala-bula”lığı keçinin rəngini bildirdiyi kimi, “boz”luğu da onun tərs xasiyyətinə, “qoşa buynuzlu”ğu isə onun yaraşılıq olmasına işarədir. A. Şaiq uşaqların təbiətin yaratdığı canlı varlıqlarla təmasda olmasına təbii bir hal kimi baxır. Şair uşaqların məsum qəlbində bu körpə varlıqların portretini müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir etməyə çalışır. A. Şaiq uşaqların təbiətin yaratdığı canlı varlıqlarla təmasda olmasına təbii bir hal kimi baxır. Şair uşaqların məsum qəlbində bu körpə varlıqların portretini müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir etməyə çalışır. “Yetim cücə” şeirində A. Şaiq uşaqların təbiətin yaratdığı canlı varlıqlarla təmasda olmasına təbii bir hal kimi baxır. Şair uşaqların məsum qəlbində bu körpə varlıqların portretini müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir etməyə çalışır. Belə ki, şair şəkillərlə düşünərək, sözlə rəsm etməyi bacarmışdır. Rus uşaq şairi Korney Çukovski uşaq şeirindən söz açarkən bu ifadələri əbəs yerə işlətməmişdir: “Bizim şeirlər qrafik olmalı, yəni hər bənddə, bəlkə də, hər beytdə, hər misrada rəssam üçün hazır material olmalıdır. Çünki obrazlılıq kiçik yaşlı uşaqların təfəkkürünə tamamilə xas olan çox mühüm bir keyfiyyətdir”. A. Şaiqin pedaqoji fəaliyyətinin effektiv nəticəsi onun bir sıra şeirlərinin bədii təsvirlərində öz əksini tapır. Bu şeirlərdə maarifçiliyin inkişafına təkan verən ideyalar, uşaqların və valideynlərin məktəbə

sevgi hisslərinin tərənnümü daha qabarıq nəzərə çarpır. M.Ə. Sabirin tiplərindən (“Oxutmu-ram, əl çəkin!”) fərqli olaraq, A. Şaiqin yaratdığı valideyn obrazları elmi, məktəbi, ədəbi təbliğ edir, övladını «məktəbə get, dərs oxu» tövsiyəsi ilə tərbiyəsinə çalışır:

Ağıllı oğlum, oyan
Qiyətlidir hər zaman.
Tez ol, dur, get məktəbə,
Sarı elmə, ədəbə...

A. Şaiqin şeirə gətirdiyi uşaq obrazı da elmə, biliyə can atır, valideynindən onu məktəbə qoymağı dönmə-dönə xahiş edir. Kiçik yaşlı olsa da, məktəbin sağlam mühiti, uşaqlıq yoldaşlarının oraya olan meyli onun da kiçicik qəlbini ehtizaza gətirir:

Bəyənmişəm məktəbi, çox sevmişəm,
Gəl mənə də məktəbə qoy, ay ata! -

deyərək elmə, təhsilə olan məhəbbətini açıq şəkildə büruzə verir (2, s. 170).

A.Şaiq müharibə illərində qələmini süngüyə çevirən sənətkarlardan olmuşdur. “Döyüş nəğməsi” (1942) adlı şeirində şair poetik misraları ilə vətənpərvərlik hisslərini ehtizaza gətirir, bununla öz simasında yeni nəsə örnək ola biləcək bir vətən mücahidi obrazını yaradır:

Mən də bu cəbhələrdə vuruşan bir əsgərim,
Ana vətən yolunda ölüm olsa, gedərim.

- deyən A.Şaiq, onsuz da düşmən ordusunun məğlub olacağı inamını özündə saxlayır. Yeni nəsildə vətənpərvərlik duyğularını oyatmaq üçün doğma vətənin hər bir qarışı A. Şaiqin poetik misralarında vəsf olunur, uşaqlarda düşməne qarşı nifrət hissləri aşılır. Bu qanlı-qadalı günlərin tez başa çatması üçün şairin poetik çağırışları «Vətən nəğməsi»ndə daha qüvvətli səslənir. Doğma vətəni vəsf edən A. Şaiq müharibə illərində “Övlad qayğısı”, “Vətən”, “Zəfər nəğməsi”, “Ana yurdum”, “Bahar bayramı”, “Sən güləndə” və sair şeirlərini qələmə almış, ağır maddi və mənəvi ziyan çəkmiş, müharibənin dəhşətlərindən sarsıntılar keçirmiş uşaqların optimist ruhda böyüməsi üçün nikbin əsərlər yazmağa daha çox üstünlük vermişdir (2, s. 172).

“Bahar” şeirində bahar çağında torpağın oyanarkən, nəşvünəma bulan çəmənlərin, zümrüd yaşıllığa bürünən dağların, yamaqların, ağacların, açılan çiçəklərin, şən-şən ötən bülbüllərin füsunkar mənzərəsi, poetik lövhələrdə göz önündə canlanır: (4, s. 189)

Bağcalarda acır gül,
Fərəhlənir hər könül.
Ucur duman, qəm, kədər,
Şən-şən ötür hər bülbül.

Yaşıllanır dağ-yamac,
Bəzək vuvu hər ağac.
Dərə, təpə, çöl, çəmən
Çiçəklərdən qoyur tac.

Şair folklor motivindən kənara çıxmadan, üslubuna xas bir tərzdə, səs təqlidindən yaranmış sözlərdən (şıq-şıq, tıq-tıq) istifadə edərək uşaq anlamına xidmət edən fərqli poetik təsvirlə Tıq-tıq xanımın zahiri portretini yaratmışdır. Həmçinin, şair uşaqların şeiri yaxşı qavraması üçün yeddi hecalı misralardan istifadə etmişdir:

Soğan qabıqlarından
bir çadra tikdi, şıq-şıq.
Fındıq qabıqlarından
çarıq geyindi, tıq-tıq.
Ətir vurdu başına
bəzək verdi özünə,
Qara yaxdı qaşına,
sürmə çəkdi gözüne.

Poetik təsvir obrazlı olmaqla yanaşı, həm də yumoristik gülüş doğurur. Çünki başına soğan qabığından çadra örtən, ayaqlarına fındıq qabığından çarıq geyən Tıq-tıq xanımın bu qiyafədə özünə ər tapmaq cəhdi uşaqlara olduqca gülməli görünür. Şairin orijinal səpgili təsvir üsulundan istifadə etməkdə əsas məqsədi də bu olmuşdur ki, kiçik yaşlı oxucular zahirən belə təsvirə malik, gülüş doğuran obrazları, məzəli süjetli bədii əsərləri daha yaxşı qarşılayırlar. “Tıq-tıq xanım” əsəri nağıl motivləri əsasında qələmə alınsa da, müəllif hadisələri elə məharətlə təsvir edir ki, uşaqlarda alleqorik obrazların hərəki fəaliyyətinə şübhə yeri qalmır, təbii insan həyatını xatırladır. Folklordan fərqli olaraq bu əsərdə, həm hadisələrin inkişafı və obrazların zahiri təsvirində, həm də onların görüşləri zamanı aralarında gedən söhbətlərdəki orijinallıq diqqəti cəlb edir. Əsər nağıldan fərqli şəkildə sona yetir. Əsərin sonunda Siçan bəyin vəfasızlığı, sevgisinin saxtılığı üzə çıxır, Tıq-tıq xanım öləndə o, yenə də noğul yemək üçün xan evinə qayıdır.

“Tülkü həccə gedir” mənzum hekayəsində həyatda mövcud olan, acgözlük və riyakarlığın sağalmaz xəstəliyinə mübtəla olan adamlar tülkü qiyafəsində təqdim edilir. Əsərdə təsvir olunan tülkü öz çirkin niyyətinə çatmaq üçün din xadimi libasına bürünür, qocalıq dövründə də əmələndən əl çəkmir, hiyləsini işə salır, bu pərdə altında naqis hərəkətlərini həyata keçirməyə çalışır və buna nail olur. Müəllif əsər boyu tülkünün hərəkətlərini və tutduğu əməlləri təsvir etdikcə, ümumiləşdirmə üsulu ilə bu xislətdə olan adamları satirik gülüşlə məsxərəyə qoyur.

A. Şaiq bu əsərində maraqlı müqayisələr yolu ilə uşaqları insana xas olmayan yaramaz əməllərdən çəkəndirmək ideyasını əsas götürmüş, bunları simvolik obrazlar vasitəsilə əks etdirmişdir. “Yaxşı arxa” mənzum hekayəsində, müəllif tamahkarlıq və yalançılıq kimi naqis keyfiyyətləri kəskin, ironik satirik üsulla ifşa edir. Meşəni ac-yalavac dolaşan hiyləgər tülkü leyləyin sadəlvhlüyündən istifadə edərək onu aldadır, yuva qurduğu ağacı dibindən kəsəcəyi ilə hədələyərək onun iki balasını yeyir. Qarğa isə leyləyi ayıq salır, onu tülkünün hiyləsinə inanmamağa çağırır. Bundan sonra, tülkü ilə qarğa arasında kəskin ziddiyyət yaranır. Tülkü məqam düşdükcə qarğadan intiqam almağa çalışır, buna görə min bir hiyləyə əl atır, lakin qarğa tülküdən də hiyləgər çıxır. Qarğanın hiyləsinə aldanan tülkü olduqca pis vəziyyətdə qalır. Əsərin sonu “Tülkü və kəklik”, yaxud “Tülkü və qarğa” nağılının süjeti ilə eyniləşsə də, A. Şaiq öz yaradıcılıq təxəyyülü hesabına əsəri orijinal şəkildə sala bilmişdir.

Şairin “Zəhmət və Zinət” alleqorik poemasının əsas qəhrəmanı Alış dayıdır. Əsərdə cərəyan edən gözlənilməz hadisələrin məğzi məhz baş qəhrəmanın zəhmətə olan münasibəti ilə əlaqələndirilmişdir. Övvəllər öz zəhmətsevərliyi ilə xalq arasında nüfuz sahibi olan Alış dayı

günlər keçdikcə Zəhməti birdəfəlik unudur və ona elə gəlir ki, bunsuz da fəravan yaşamaq mümkündür. O, bu hərəkətinə görə getdikcə camaat arasındakı nüfuzunu itirir. Lakin bir gün Alish kişi sanki yuxudan ayılır: el-obanın ona əks münasibəti, öz həyat rifahının getdikcə pisləşməsi, zəhmətin ondan tamamilə üz döndərməsi onu düşünməyə vadar edir və yenidən Zəhmətə sarı üz tutmalı olur (3, s. 205).

1901-1913-cü illərdə Abdulla Şaiqin “Gözəl bahar” adlı ilk uşaq pyesini yazır, “Yaxın arxa”, “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “Şələquyruq” kimi mənzum və mənsur hekayələrini və rus dilindən təbdil etdiyi kiçik həcmli səhnə əsərlərini qələmə alır. Bu nağılvari hekayələrində folklordan bəhərlənmə yolu ilə balaca oxucularına maraqlı əhvalatlardan bəhs edir.

“Gözəl bahar” adlı ilk uşaq pyesi müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulur, yığılan pul məktəb avadanlığına, kitab, dəftər almasına sərf olunur. Bu pyes milli dramaturgiya tarixində uşaqlara məxsus ilk maraqlı səhnə əsəridir. Pyes uşaqların təbiət hadisələri ilə tanış olmasına, eyni zamanda dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdir. Bundan sonra yazdığı “Danışan kukla”, “Çoban Məmiş”, “Kimdir haqlı”, “Yazıya pozu yoxdur”, “Ay doğdu”, “Həqiqətə doğru”, “İldırım”, “Şair və qadın” pyeslərini yazmaqla milli uşaq teatrının repertuarını zənginləşdirmişdir.

Abdulla Şaiq Şərq poeziyasının təsiri ilə yazdığı qəzəllər, rus təmsilçisi Krilovdan etdiyi tərcümələr, “İki müstərib yaxud əzab”, “Vəcdan” romanı, “Rüstəm-Səbatı” pyesi onun ilk yaradıcılıq dövrünün məhsulu idi. Bakının ziddiyyətli ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr Abdulla Şaiqin mənəvi dünyasında ziddiyyətli hisslər doğururdu. Bu da onun şeirlərində vətənpərvərlik, humanizm duyğuları ilə yanaşı kədər, şikayət motivləri zamanın inikası kimi səslənirdi.

Abdulla Şaiqin ilk mətbu şeiri “Ananın öglə layla deməsi” 1906-cı ildə “Dəbistan” jurnalının ikinci nömrəsində dərc olunmuşdur. Bundan sonra şair “Bir quş”, “Niyə uçdun”, “Hər şey əski”, “Vərəmli həyat” və başqa şeirlərində mövcud quruluşu, xalqın kükrəyən inqilabi hərəkətini, təzadlı ictimai hadisələri təsvir etmişdir. Şair “Parçalar” şeirində dərdi-qüssəni səbəbini Vətəni məramınca görməməklə əlaqələndirir, bir zaman istibdadın məhv olacağını arzulayırdı.

Abdulla Şaiq təkcə bədii əsərləri ilə deyil, tərtib etdiyi “Türk çələngi”, “Türk ədəbiyyatı”, “Milli qiraət kitabı” dərslikləri ilə ədəbi-ictimai fikrin, maarifçiliyin inkişafına çalışmışdır. 1920-34-cü illərdə yeni məktəblərdə, altı aylıq kurslarda, birillik şərq şöbələrində dərslərin keçirilməsinə və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun təşkilinə kömək edir, dərs vəsaiti hazırlayır, elmi-pedaqoji məqalələrlə çıxış edirdi.

Abdulla Şaiq 1959-cu il iyul ayının 24-də 78 yaşında vəfat edir, Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunur. Ölkəmizdə Abdulla Şaiqin adının əbədləşdirilməsi üçün bir çox tədbirlər görülmüş, 2001-ci ildə adına ev muzeyi açılmış, Bakıda 54 saylı orta məktəb, Dövlət kukla teatri, bir neçə kitabxana, Bakı küçələrindən biri onun adını daşıyır.

Peşəkar müəllim, öz fəallığı ilə seçilən maarif xadimi, bədii yaradıcılığında yeniliyi təbliğ edən, zamanəsinin gözüaçıq ziyalılarından olan Abdulla Şaiq, xalqın cəhalətdən xilas olmasına, uşaq və gənclərin öz dövrünə uyğun bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çalışmış, bu problemləri öz bədii əsərlərinin qüdrəti ilə əldə etməyə cəhd göstərmişdir.

Məqalənin aktuallığı. Abdulla Şaiq Azərbaycan uşaq yaradıcılığında seçilən yazıçılarımızdan biridir. Uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq yazıçının qarşısında duran ən zəruri problemlərdən biri olmuşdur. Ailə və məişətdə, məktəb mühitində əxlaqi keyfiyyətləri, dostluq və yoldaşlığın ən nəcib insani ehtiyac olduğunu dərk etdirmək yazıçının əsərlərində əsas istiqamət olduğunu və məqalədə də bu kimi məsələlərə diqqət yetirildiyini nəzərə alsaq, onu aktual hesab etməliyik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə yazıçının yaradıcılığında təlim-tərbiyə problemlərinə yanaşması araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ə. Mirəhmədov. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956.
2. Z. Xəlil, F. Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı. Dərslik. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2007.
3. F. Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. Bakı, 2010.
4. V. Əhməd. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, 2006.

А.Дж. Фейзизаде

Основные черты детских произведений Абуллы Шаига

Резюме

Абдулла Шаик – один из лучших авторов современной азербайджанской детской прозы. Достижение всестороннего развития детей было одной из важнейших задач, стоявших перед писателем. Осознание того, что нравственные качества, дружба и товарищество являются самыми благородными человеческими потребностями в семье и дома, в школьной среде, играет ведущую роль в творчестве писателя. С этой точки зрения в статье рассматривается отношение писателя к проблемам воспитания в его творчестве.

A.C. Feyzizade

The main features of Abulla Shaig's children's works

Summary

Abdulla Shaik is one of the best writers of modern Azerbaijani children's prose. Achieving the comprehensive development of children has been one of the most important tasks facing the writer. Realizing that moral qualities, friendship and companionship are the most noble human needs in the family and at home, in the school environment, plays a guiding role in the writer's work. From this point of view, the article examines the writer's attitude to the problems of education in his work.

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2022